

DİYARBAKIRLI AZMÎ'NİN *HAKİKATNÂME* ADLI MESNEVÎ'Sİ

MATHNAWI NAMED *HAKIKATNAME* WRITTEN BY AZMÎ
FROM DIYARBAKIR

SEYİT YAVUZ*

Sorumlu Yazar

Öz

Sözlükte “ikili, ikişer” anlamına gelen mesnevi, her mısrası birbiriyle kafiyelenmiş nazım şekillerindedir. Mesneviler, günümüzde yazılan roman veya hikâyelerin klasik Türk edebiyatındaki karşılığı olarak değerlendirilebilecek eserlerdir. İkili aşk hikâyelerinin, bazı dinî-tasavvufî hikâyelerin, mevlid, sûrnâme ve şehrengizler türündeki eserlerin birçoğu mesnevi nazım şekli kullanılarak yazılmıştır. Edebiyat tarihimizde varlığı bilinen fakat henüz ulaşılamayan eserler olduğu gibi bazı eserler de biyografik kaynaklarda dile getirilmemiştir. Türk edebiyatında kaleme alınmış ve bugüne kadar varlığı bilinmeyen bu eserlerden biri de Diyarbakırlı Azmî tarafından kaleme alınan ve dinî-tasavvufî hususiyetler gösteren *Hakikatnâme* isimli mesnevidir. Mesnevinin hangi tarihte kaleme alındığı bilinmese de Diyarbakırlı Azmî'nin hayatına dair bilgilere dayanarak şairin yurt dışında bulunduğu tarihlerde yazılmış olabileceği ileri sürülebilir. Eserin bugün tespit edebildiğimiz tek nüshası, Medine Melik Abdülaziz Kütüphanesinde Mektebetü Ömer Hamedân bölümünde bulunan bir mecmuanın içinde iki varak şeklindedir.

Bu çalışmada öncelikle Diyarbakırlı Azmî'nin hayatı hakkında kısaca bilgi verilecek, ardından *Hakikatnâme* isimli mesnevi şekil ve içerik yönüyle ele alınacaktır. Mesnevinin konusu, yazılış sebebi ve üslubuna dair bilgiler aktarıldıktan sonra transkripsiyonlu metnine yer verilecektir. Metin neşri usullerine göre hazırlanan çeviri yazılı metin yüz yedi beyitten oluşmaktadır. Bu sebeple mezkûr eser, klasik Türk edebiyatında kaleme alınmış dinî-tasavvufî kısa mesneviler arasında sınıflandırılabilir. Bu çalışma, Türk edebiyatı tarihine küçük bir katkı sağlamak amacıyla ele alınmıştır. Ayrıca Diyarbakırlı Azmî'nin bilinmeyen *Hakikatnâme* adlı mesnevisinin edebiyat tarihi araştırmacılarına ve şairin biyografisine katkı sunması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Klasik Türk Edebiyatı, Türk Mesnevi Edebiyatı, 19. yüzyıl, Diyarbakırlı Azmî, *Hakikatnâme*.

Abstract

Mathnawi, which means “double, two by two” in the dictionary, is one of the verse forms in which each line rhymes with each other. Mathnawis are works that can be considered as the equivalent of today's novels or stories in classical Turkish literature. Many of the dual love stories, some religious—sufistic stories and works such as mawlid, surname and shehreiz were written using the mathnawi verse form. In our literary history, there are works whose existence is known but not yet accessible, and some works have never been mentioned in biographical sources. One of these works written in Turkish literature, whose existence hasn't

İnceleme Makalesi / Künye: YAVUZ, Seyit. “Diyarbakırlı Azmî'nin *Hakikatnâme* Adlı Mesnevi'si”. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi 109 (Mart 2024), 201-218. <https://doi.org/10.60163/tkhcbva.1401269>.

* Dr. Öğr. Üyesi., Erzurum Teknik Üniversitesi, seyityavuz0@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-5797-5963.

been known until today, is the mathnawi named *Hakikatname*, written by Diyarbakırlı Azmi and reflecting religious-sufistic characteristics. Although it is not known when the mathnawi was written, based on the information about the life of Azmi from Diyarbakır, it can be claimed that it was written during the poet's stay abroad. The only copy of the work that we can determine today is in the form of two leaves in a journal in the Mektebetü Ömer Hamedan section of the Medina Melik Abdülaziz Library.

In this study, firstly brief information will be given about the life of Azmi from Diyarbakır, and then the mathnawi named *Hakikatname* will be discussed in terms of form and content. After giving information about the subject of the mathnawi, the reason for its writing and its style, its transcribed text will be given. The transcription text prepared according to the text publication procedures, consists of one hundred seven couplets. For this reason, the work can be classified among the religious-mystical short mathnawis written in classical Turkish literature. This study was undertaken to make a little contribution to the history of Turkish literature. In addition, Diyarbakırlı Azmi's unknown mathnawi named *Hakikatname* is expected to contribute to literary history researchers and the biography of Azmi.

Keywords: Classical Turkish Literature, Turkish Mathnawi Literature, Nineteenth Century, Azmi from Diyarbakır, *Hakikatname*.

Giriş

Arapça bir kelime olan ve “s-n-y (ث-ن-ي) üçlü kökünden türeyen mesnevi, Türk edebiyatına İran edebiyatından geçmiş bir nazım şeklidir. İran edebiyatında bilhassa Firdevsî'den başlayarak Ferîdüddîn Attâr, Nizâmî-i Gencevî, Sa'dî-i Şirâzî ve Molla Abdurrahmân Câmî, yazdıkları mesnevilerle ön plana çıkmış ve birçok Türk şairi üzerinde de etkili olmuşlardır. (Ünver, 1986, 430). Türk edebiyatında XI. yüzyılda Yusuf Has Hâcib tarafından yazılmış ilk mesnevi olan *Kutadgu Bilig* ile başlamak üzere XX. yüzyıla kadar kaleme alınmış kısa veya uzun, farklı konularda birçok mesnevi bulunmaktadır. Bu tür mesnevilerden bilhassa *Leylâ ve Mecnûn*, *Hüsrev ü Şîrîn*, *Yûsuf u Züleyhâ* gibi ikili aşk hikâyeleri; *Hayriyye*, *Lutfiyye*, *Pendnâme* gibi ahlâkî mesneviler; mevlid, *Muhammediye*, *Mi'râciye* ve benzeri dinî mesneviler; *Tuhfe-i Şâhidî*, *Tuhfe-i Vehbî* gibi eğitim-öğretimin sürdürüldüğü mekânlarda kullanılan manzum sözlükler mesnevi nazım şekliyle kaleme alınmış ve onlarca kez istinsah edilmiş mesneviler arasındadır. Bu eserlerin birçok müstensih tarafından istinsah edilmiş olması, toplumun bu eserlere ne kadar rağbet ettiğini göstermesi bakımından da dikkate değerdir. Mesnevi nazım şeklinin her beytinin kendi arasında kafiyelenişi, diğer türlere nazaran şairleri fazla zorlamamış; kafiye bulma noktasındaki kolaylık hacmi binlerce beyte ulaşan mesnevilerin yazılmasını sağlamıştır. Mevlânâ'nın *Mesnevi*'sinden başlamak üzere toplumda rağbet görmüş mesnevileri ezberleyip okuyan kimseler için mesnevi-hân, muhammediye-hân tabirleri kullanılmış; hatta bu gelenek Mehmet Âkif Ersoy'un *Safahat* isimli eserine kadar süregelmiş, *Safahat*'ı ezberleyenler için de safahat-hân ifadesi tercih edilir olmuştur. Mesnevi nazım şekliyle kaleme alınan eserlerde zamanla muayyen bir tertip ve kompozisyon oluşmuş; türün edebiyatımızda yaygınlık kazanmasıyla beraber besmele, hamdele, salvele, tevhid, münâcât, na't, sebep-i te'lif ve hâtıme bölümleri de birçok mesnevide müşterek şekilde bulunur hâle gelmiştir. Ayrıca mensur bir şekilde yazılmış bazı hikâyelerin de çerçeve olay ve kahramanlar korunarak mesnevi nazım şekli ile nazma çekildiği de kaynaklarda zikredilen bilgiler arasındadır.

1. Diyarbakırlı Azmi'nin Hayatı

Hangi tarihte doğduğu hakkında kaynaklarda bilgi bulunmayan ve tam ismi Ahmet

Azmî olan şairin 18. yüzyılın ikinci yarısı veya son çeyreğinde doğmuş olabileceği tahmin edilebilir. Hâfız Ahmed el-Âmidî nisbesiyle meşhur olan ve Diyarbakır'da dünyaya gelen şair, H. 1247/M. 1831 tarihinde doğduğu şehir olan Diyarbakır'da vefat etmiştir. (Tuman, 1949, 666). Hayatının farklı dönemlerinde Diyarbakır'a yakın coğrafyalardan Bitlis ve Erzurum ile İstanbul'a gitmiş; ayrıca Şam, Hicaz, Irak şehirlerini içine alan Arap coğrafyasında da bulunmuştur. (Erdoğan, 2012, 88). Biyografik eserlerde hakkındaki bilgiler birbirinin tekrarı ve kısıtlı olan Azmî, şiirde daha çok hikemî tarzın temsilcisi olan Nâbî'den ve hemşehrisi olan bazı şairlerden etkilenmiştir. Şairin bilinen eserleri *Dîvân*, *Miftâhü'l-Ma'ânî* ve bu çalışmanın konusu olan *Hakikatnâme*'dir. Şairin kaleme aldığı mesnevîde geçen "Mürşid-i Hindî fakîrullâh için / Terbiye idüp hakîri gün-be-gün" ve "Bu fakîri asrının ol nâdiri / İtdî mezûn-ı tarik-i Kâdirî" beyitlerinden hareketle kâdirî tarikatına mensup ve Hintli bir mürşidinin olduğu anlaşılmaktadır.

2. Hakikatnâme

Diyarbakırlı Azmî tarafından 19. yüzyılda yazılmış olan ve 107 beyitten müteşekkil eser, Türk edebiyatındaki diğer birçok mesnevîde tatbik edildiği üzere aruzun kısa kalıplarından *fâilâtün fâilâtün fâilün* kalıbıyla remel bahrinde kaleme alınmıştır. Eserin nüsha tavsifi, isimlendirilmesi, sebep-i te'lif bölümü, konusu ve üslûbuna dair aşağıdaki bilgileri ifade etmek mümkündür.

2.1. Nüsha Tavsifi

Eser, Medine'de Melik Abdülaziz Kütüphanesi Mektebetü Ömer Hamedân bölümündeki AB018326-12 demirbaş numaralı 126 varaklık bir mecmuanın 65a ve 65b sayfalarında yer almaktadır. 15x22 ölçülerinde 26 satır hâlinde tertip edilmiştir. Eserin başı ve sonu şöyledir:

Baş: Risâle-i Hakikatnâme li-Azmî eş-şehîr be-Hâfız Ahmed el-Âmidî
Besmeleyle hâme kıldı ibtidâ
Muhkem-i tenzîle kıldı iktidâ

Son: Anlamaz ilm-i ledünnî nidügin
Nice fehm itsün senün bu didügin

Yer yer rika karakterleri de gösteren şikeste nesih hatla ve siyah mürekkeple yazılmıştır. Eserdeki *sebeb-i tanzîm*, *mesnevi*, *tetimme*, *hâtîme*, *tenbih*, *fâ'ide* ve *temmet* şeklindeki bazı başlıkların yazılışında ve mısraları birbirinden ayırmada sürh mürekkep kullanılmıştır. İstinsah veya müstensih kaydı bulunmamaktadır.¹ Fakat aynı mecmua içinde yer alan ve müellifi bilinmeyen kırk hadîs türündeki bir eserin 70a varağındaki temmet kaydında "temmetü'l-kitâb biavillâhi melikü'l-Vehhâb sene semân u hamsîn ve mieteyn bade'l-elf" ibareleri yer almaktadır. Buradaki temmet kaydına göre kırk hadîs türündeki eser H. 1258 tarihinde istinsah edilmiştir. Mecmuada yer alan yazı karakterlerinin aynı olması, *Hakikatnâme* ile kırk hadîs türündeki eserin birbiri ardınca gelmeleri ve Diyarbakırlı Azmî'nin de bu tarihe yakın bir zamanda vefat etmesi, *Hakikatnâme*'nin aşağı yukarı H. 1250'li yıllarda istinsah edilmiş olabileceği fikrini düşündürmektedir.

¹ Eserin nüsha tavsifi yapılırken <https://dar.kawla.gov.sa/en/node/7385> uzantılı çevrimiçi katalogdan da istifade edilmiştir. Çevrimiçi katalogda mesnevinin son beyti derkenardaki birkaç beyit gözden kaçırıldığı için hatalı kaydedilmiştir.

2.2. İsimlendirilmesi

Klasik Türk edebiyatı şairleri kaleme aldıkları mesnevilerin bir yerinde eserin ismini zikrederek ne isim koyduklarını veya eserlerinin nasıl anılması gerektiğini bildirirler. Azmî de eserin 29, 30 ve 31. beyitleri arasında mesnevisini sözleriyle hayat veren kâmil bir şeyhe benzeter ve tasavvuf yolundaki yolcular için de yol gösterici olduğunu ifade eder. Ardından Allâh'ın yardımıyla eserini tamamladığını ve ismini de *Hakikatnâme* koyduğunu şu sözlerle dile getirir:

Râh-ı Hakk'ın oldun ise reh-revi
Sana mürşid irişüp bu mesnevi

Şeyh-i kâmilidir bu nazm-ı cân-fezâ
Budur erbâb-ı sülûka reh-nümâ

Avn-i Hak'la buldı çün hüsn-i hitâm
Söyledim ana *Hakikat-nâme* nâm

2.3. Sebeb-i Te'lif Bölümü

Türk edebiyatında yazılmış mesnevilerde geleneksel olarak yer verilen bölümlerden biri de eserlerin neden kaleme alındığını ifade eden ve genellikle *sebeb-i tanzîm*, *sebeb-i te'lif*, *sebeb-i tertîb*, *sebeb-i nazm-ı kitâb*, *sebeb-i tahrîr*, *sebeb-i risâle* ve benzeri sözlerle anılan bölümlerdir. Bu bölümde şairler kendilerini mesnevi yazmaya yönelten farklı sebepleri dile getirirler. Bu sebepler arasında kimi zaman bir mecliste bulunan dostların istek ve ısrarları, kimi zaman aynı konuda daha önce yazılmış mesnevilerden üstün bir eser yazılamayacağı iddiası, kimi zaman hâtiften gelen bir ses, kimi zaman bir rüya, kimi zaman da padişah başta olmak üzere devlet ricalinden bir kimseden himâye sağlamak amacıyla eser yazılması hususları yer alır. (Kartal, 2014, 137-138).

Diyarbakırlı Azmî'nin *Hakikatnâmesi* de diğer birçok mesnevide olduğu gibi öldükten sonra geride bir yâdigâr bırakma arzu ve isteğiyle kaleme alınmıştır. Şair sebeb-i te'lif bölümünde feleğin vefa göstermeyeceğini ve bir gün bu dünyadan göçeceğini, bu sebeple de ardında âleme faydası dokunacak ve insanlara yol gösterecek bir eser yazmak istediğini ifade etmektedir. Böyle bir mesnevinin daha önce görülmediğini, bu mesneviyi görüp okuyanların ise memnun ve mutlu olacaklarını, Allâh'a daha da yaklaşacaklarını dile getirir. Hatta şairin düşüncelerine göre mesnevisi hakikat yolunu gösteren bir mürşit mahiyetindedir. Sebeb-i te'lif bölümünde yer alan ilgili beyitler şunlardır:

Bilürem itmez vefâ devr-i felek
Bu fenâdan âkıbet gitsem gerek

Bir eser lâzım cihânda âdeme
Nef'i anın âid ola âleme

Hem garaz budur ki bu nakş-ı nigâr
Ehl-i irfâna ola bir yâdigâr

Nazm idem bir mesnevi-yi bî-nazîr
Kim nazîrin görmemiş mîr ü vezîr

Her kimin manzûrı olsa şâd ola
Hakk'a toğrı yol bulup irşâd ola

Bâis-i kurbet ola sâliklere
Bâdi-i vuslat ola tâliblere

2.4. Konusu

Eserin asıl konusu hakikat yolunu arayan kimselere doğru yolu göstermek ve bunun için ne yapılması gerektiğini anlatmaktır. Eserin isminin *Hakikatnâme* koyulması da bu anlamda oldukça dikkat çekicidir. Şair bu eserin bir dua gibi sabah akşam okunmasını, bu vesileyle de Hakk'a yaklaşılabacağını bildirir. Okuyanların gafflet uykusundan uyanmaları, eşref-i mahlûk olan insanın aslını arayıp bulması ve aslından haberdar olması gerektiği bildirilir:

Gel beni gûş it ki âgâh olasın
Nice bir gaffletle gümrah olasın

Gel sana aslın nedir vasf ideyim
Evliyâ esrârını keşf ideyim

Sırr-ı mektûmı sana mefhûm idem
Kendüne mâhiyyetin ma'lûm idem

Vatan-ı aslısinden kopup dünyaya gelen insanoğlunun dünyada çeşitli lezzetlere dalıp hakikatten uzaklaştığı, dünya nimetlerinin sarhoşluğuna kapıldığı ve geldiği yeri, geliş sebebini unuttuğu Azmî tarafından şu sözlerle dile getirilir:

Aldamışdır bu denî dünyâ seni
Yâd kılmazsın kadimî meskeni

Lezzet-i dünyâ seni mest eylemiş
Hâkden hem kadrini pest eylemiş

İnsanoğlunun dünyevî makam ve mevkilerden ötürü gururlanmaması, bayağılaşmaması gerektiği; dünyaya önce Allâh'ı bilip tanınması sonra da kendisini anlaması için geldiği belirtilir. Dünyanın güzelliklerine, nimetlerine aldanarak yiyip içmekten ibaret olduğunu düşünenlerin ise sonunun pişmanlık olduğu şu beyitlerle aktarılır:

Aldanup cânım cihânın câhına
Sen seni itme mezellet çâhına

Câh için cânâ cihâna gelmedin
Geldin Allâh'ı bilesin bilmedin

Hak seni halk itdi kendin bilesin
Sanma yatup yiyüp içüp yilesin

Dervişliğin hırka ve tâc ile olmayacağı; zâhirde bu kimselerin derviş gibi görünmelerinin yanıltıcı olacağı belirtilir. Gerçek dervişler Allâh'a olan aşk ve muhabbetleri ile sarhoş olmuş kimselerdir. Bu sebeple zâhirde tâc, hırka, tesbîh ile

dervîş görünen câhil kimselere tâbî olunmaması gerektiği anlatılır:

Hırka tâc insânî dervîş eylemez
Anı dâna-yı pes ü pîş eylemez

Oldurur dervîş ola aşk ile mest
Atlas u dîbâ içinde hor u pest

Sûretâ dervîşlik tezvîrdür
Ez berâ-yı ıyş bir taklîddür

Öyle nâdâna sen itme iktidâ
Öyle görür ki olur mı pîşvâ

Şair bu ifadelerden sonra *fâ'ide* başlıklı altı beyitlik bölümde, dervîşlerle alakalı sözlerinin meclislerinin dışında olduğunu belirterek kendi tarikat çevresinde yanlış anlaşılma endişesinden de kaçınmak ister gibidir. *Tetimme* başlıklı bölüme iki dünyada mutluluğa erişebilmek için tevhîd/birlik sırrına sahip olmak gerektiği yönündeki dua ile başlar. Bu bölümde şair eserini bir gül bahçesine benzetir. Fakat münkirlerin gözünde bu bahçenin gülleri onları rahatsız eden bir diken gibidir. Mesnevîde dile getirilen sözlerin aslında öteden beri Abdülkâdir-i Geylânî, Cüneyd-i Bağdâdî, Bâyezîd-i Bistâmî, İbn-i Fârız gibi meşhur mutasavvıfların sözleri gibi doğru olduğu ifade edilir:

Âşinâ-yı sırr-ı tevhîd olasin
İki dünyâda saâdet bulasin

Bu *Hakikatnâme* bir gülzârdır
Gülleri münkir gözünde hârdır

Bu me'ânî kim beyân itdim sana
Cümlesi kavî-i kibâr-ı evliyâ

Kutb-ı Ceylânî Cüneyd ü Bâyezîd
Cümlesi didi budur kavî-i sedîd

Azmî eserinin *hâtîme* bölümünde âriflere yakışır bir şekilde bazı sırları keşfederek anlattığını, nasihatlerini dinleyenlerin bu sırlardan haberdar olacağını aktarır. Allâh'ın bu yolda yürümek isteyenlere basîret lutfetmesini diler ve ledün ilminden haberdar olmayanların, sözlerini fehmedemeyeceğini bildirerek eserini sonlandırır:

Azmiyâ bu mesnevi kim söyledin
Ârifâne keşf-i esrâr eyledin

Gûş iden bu pendimi âgâh olur
Nefsini hem ârif-i billâh olur

Vire lutfundan o Vehhâb-ı muhîb
Cümleye çeşm-i basîretten nasîb

Anlamaz ilm-i ledünnî nidügin
Nice fehm itsün senün bu didügin

2.5. Üslûbu

Azmî'nin *Hakikatnâme* adlı eserinin insanları doğru yola sevk etmek için yazıldığı yukarıda zikredilmişti. Bu sebeple olsa gerektir ki mesnevîde oldukça sade, açık ve anlaşılır bir dil kullanılmıştır. Şair, tasavvufî birlikte sıklıkla anılan *keşf*, *sır/esrâr*, *hakikat*, *feyz*, *irfân* gibi bazı tabirleri de mesnevisinde yer yer kullanmıştır. Bu sebeple şairin sûfiyâne bir üslup kullandığını dile getirmek mümkündür. Mesnevinin 99. beytinde yer alan şu ifadeler şairin âriflere yakışır bir üslup kullandığını göstermesi bakımından da zikredilmelidir:

Azmiyâ bu mesnevi kim söyledin

Ârifâne keşf-i esrâr eyledin

Diyarbakırlı Azmî, divan şiirinin son dönemlerinde yaşamış olsa da bu mesnevîde klasik üzlubu devam ettirmiştir. Şairin ikinci tekil şahsa seslenerek emir kipinde kurduğu cümleler, Türk edebiyatında nasihatname veya pendname türündeki eserlerde sıklıkla kullanılan bir cümle yapısıdır. Bu anlamda *Hakikatnâme* adlı mesnevinin aynı zamanda nasihatnamelerdeki üslup hususiyetlerini de yansıttığı ifade edilmelidir.

2.6. Transkripsiyonlu Metin

[65a] *Risâle-i Hakikatnâme li-'Azmi' Eş-Şehîr be-Hâfiz Ahmed el-Âmidî*
Fâilâtün fâilâtün fâilün

1 Besmeyleyle hâme kıldı ibtidâ

Muħkem-i tenzîle kıldı iktidâ

Ba' de ħamdullâh rabbi'l-âlemin

Fâtır-ı seb' a semâvât u zemîn

Pes şalât ile selâm-ı zâkiyât

Kim virür insâna âteşden necât

Olsun ol ħatm-i rusûl şâh-ı cihân

Faħr-i 'âlem üzre her ân u zamân

5 Hem dahı aşhâb u âle bi't-tamâm

Rûz [u] şeb olsun şalât ile selâm

Beyân-ı Sebeb-i Tanzîm-i Risâle²

Ba' dezâ ey 'ârif-i dîn-dâverim

Ṭâlib-i 'irfân u dâniş-perverim

Eyledim çünkü edâ-yı mâ-veceb

Söyleyem diñle nedir nazma sebeb

Çünkü yokdur bu cihân içre şebât

Tende cânım müste'âr oldı ħayât

Bilürem itmez vefâ devr-i felek

Bu fenâdan 'âkıbet gitsem gerek

2 Derkenara sürh mürekkeple "sebeb-i tanôim" ibaresi kaydedilmiştir.

10 Bir eſer lâzım cihânda âdeme
Nef i anıñ ‘ â'id ola ‘ âleme

Hem ğaraż budur ki bu naqſ-ı nigâr
Ehl-i ‘ irfâna ola bir yâdigâr

Bâdir oldı çünki tevfiķ-i Hudâ
Œeyh-i kâmil buldum itdim iktidâ

Mürſid-i Hindî faķırullâh için
Terbiye idüp haķır[i] gün-be-gün

Gördi ol dem reh-rev-i râh-ı sedâd
Zâhir oldı bende âŒâr-ı reŒâd

15 Fehm kıldı rütbe-i ‘ irfânımı
Bildı bildim kim dürür cânânımı

Bu faķiri ‘ aşrınıñ ol nâdiri
İtdi me'zûn-ı tariķ-i Kâdiri

Gördi istiħkâkım ol ‘ âlî-himem
Destime virdi hîlâfet-nâme hem

Hâķ Te'âlâ çün ‘ inâyet eyledi
Râh-ı ‘ irfâna hidâyet eyledi

Dilerem ben de be-feyz-i Gird-gâr
Bu cihânda koyayım bir yâdigâr

20 Nazm idem³ bir meŒnevî-yi bî-naẓîr
Kim nazîrin görmemiş mîr ü vezîr

Her kimiñ manzûrı olsa Œâd ola
Hâķķ'a toĒrı yol bulup irŒâd ola

Bâ' iş-i ķurbet ola sâliklere
Bâdi-i vuŒlat ola tâlîblere

Maṭlabıñ irŒâd ise ey cân-ı men
Rûz [u] Œeb elden bu nazmı ķoyma sen

Virdiñ olsa rûz [u] Œeb bu meŒnevî
Zâhir olur send[e] feyz-i ma'nevî

25 Bu seni iki cihâna Œâh ider
Bu seni Allâh'dan âĒâh ider

3 Metinde “naôm eyledim” yazmaktadır. Vezin gereĒi yukarıdaki Œekilde okunmuŒtur.

Vādi-i cehle düşüp olma saķım
Pîş-gāhında şırāt-ı müstaķım

Gezme mürşid arayıp şahrāları
İtme bî-cā cüst u cū pehnāları

Feyz-i Haķ saña teveccüh eyledi
Kim ķalem bu meşnevîyi söyledi

Rāh-ı Haķķ'ın olduñ ise reh-revi
Saña mürşid irişüp bu meşnevî

30 Şeyh-i kāmildir bu nazm-ı cān-fezā
Budur erbāb-ı sülūka reh-nümā

‘Avn-i Haķ’la buldı cün hüsni-ı hitām
Söyledim aña Haķķat-nāme nām

Ey dil-i h’ābid[e] gel bî-dār ol
Nice bir dīvānelik hüşyār ol

Sensin⁴ ey dil maḥzen-i genc-i nihān
Hāver-i ḥurşid-i cān cān-ı cihān

Haķ seni gör nice teşrîf eyledi
Kim *nefaḥtu fîhi min rūḥi*⁵ didi

35 Yoğiken var eyleyen bu ‘ālemi
İtdi mescūd-ı melā’ik Ādem’i

Bu cihān cün ten sen aña cānsın
‘Arş-ı Raḥmān menzil-i cānānsın

Ḳudret-i Ḳādir seni gör neylemiş
Berzaḥ-ı imkān u vācib eylemiş

Mecma‘ u’l-baḥreyn sensin ey gönül
Eşref-i dāreyn sensin ey gönül

Bu saña lāyık mı ey rüşen güher
Olasın pîş ü pesinden bî-ḥaber

40 Bilür iseñ mebde’in ey bî-zarar
Ne me‘ād u merci‘ in ey derd-mend⁶

4 Metinde bazı kelimelerde nazal n (ñ) harflerinin imlasında hatalar göze çarpmaktadır. Bu hatalı imlalar tespit edilerek olması gereken doğru şekilleri ile transkribe edilmiştir.

5 “...O’na rûhumdan üflediğim vakit.” Hicr/29.

6 Bu beyitte mısra sonlarındaki “bî-zarar” ve “derd-mend” kelimeleri mesnevi nazım şeklinin kafiyeye düzenine uymamaktadır.

Gel beni gūş it ki āgāh olasın
Nice bir ğafletle güm-rāh olasın

Gel saña aşlñ nedir vaşf ideyim
Evliyā esrārımı keşf ideyim

Sırr-ı mektūmı saña mefhūm idem
Kendüñe māhiyyetiñ ma‘lūm idem

Vākıf olunca bu sırra bī-gümān
Zerre-veş olmaz gözünde bu cihān

45 Bir nümūd u zātñ seniñ
Sen saña gel yok mı idrākiñ seniñ

Bir bileydiñ ey gönül sen noldıĝıñ
Ne sa‘ādetden girüye kaldıĝıñ

Vākıf olsaydıñ bu sırr-ı bī-nevā
Ölmediñ evvel ölüdüñ bi’r-rızā

Yok mıdır idrākiñ ey nūr-ı başar
Aşlñı gūş [eyle] benden bī-ḥaber

Murğ-ı bāĝ-ı lā-mekānsıñ rūḥ-ı pāk
Sen seni zann itme ey dil cism-i ḥāk

50 Çār ‘unşurdan mürekkeb bu beden
Bir kafeşdir cāna üç günlük bu ten

Cāy-ı pervāzıñ seniñ ey murğ-ı cān
Bir zamān olurdu rüşd-i lā-mekān

[65a] Bezm-i ‘aşk içre ḥarīfiñ tūṭiyān
Şekkeristān-ı kudūs hem aşıyān

Hem-zebān idiñ şeker-ḥāyān ile
Maḥrem idiñ meclis-i cānān ile

Ayrı olup aşlından ey dürr-i yetīm
Ḥāṭırından çıktı me’vā-yı kaḍīm

55 Olalı mesken saña deyr-i kühen
Yādiña gelmez gönül eski vaṭan

Ġurbeti sevdiñ der-āĝūş eylediñ
Menzil-i aşlñ ferāmūş eylediñ

Aldamışdır bu deni dünyā seni
Yād kılmazsın kaḍīmī meskeni

Lezzet-i dünyâ seni mest eylemiş
Hâkden hem qadriñi pest eylemiş

Âşinâyı ter[k] idüp ey bî-vefâ
Olma sen bigânelerle âşinâ

60 Çekdiñ erbâb-ı vefâdan dâmeni
Gülşene terciğ kıldiñ külheni

Murğ-ı qudsiseñ gönül pervâz kııl
Aşlıñ ara bâl-i himmet bâz kııl

Tuñi-i şirîn-zebânsiñ tâ-be-çend
Zâğlar habsinde olmağ pây-bend

Aldanup cânım cihânıñ câhına
Sen seni itme mezellet çâhına

Câh için cânâ cihâna gelmediñ
Geldiñ Allâh'ı bilesin bilmediñ

65 Hâğ seni hâğ itdi kendin bilesiñ
Şanma yatup yiyüp içüp [yilesiñ]

Âhır encâmı nedâmetdir meded
Cümle fânî bâki Allâh ehad

Zıll-ı zâ'ildir cihân-ı bî-vefâ
'Âkıbet râci' olursuñ aşlına

İşte geldi vaqt ey hâkî-beden
Mesken ola saña evvelki vağan

Menzil-i aşla çeküp hep rahtıñı
Viresiñ târâca tâc u tahtıñı

70 Bulasıñ yol külbe-i nâ-bûduña
Tutasıñ yüz kıble-i maqşûduña

Şöyle yek reng olasıñ cânân ile
İmtizâc-ı kaatre çün 'ummân ile

Olasın fânî beğâsında müdâm
Zinde-i câvid olasın ve's-selâm

Tenbîh

El virür çok söyleme ey kilik-i ter
 ‘Aklıñı başından aldılar meger

Bu revîş ‘ayn-ı cünûniyyet dürür
 Keşf-i esrâr bu beyt dürür⁷

75 Pend itmekse muradın eyledin
 Lâzımı miqdâr sözler söyledin

Mazhar-ı tevfiğ olan dervîş olur
 ‘Aşk-ı Rabbânî ile dil-rîş olur

Lîk dervîş olma da âsân degil
 Şüreti dervîş olanlar degil⁸

Hırka tâc insânı dervîş eylemez
 Anı dâna-yı pes ü piş eylemez

Oldurur dervîş ola ‘aşk ile mest
 Aflas u dîbâ içinde [h̄or u pest]

80 Şüretâ dervîşlik tezvîrdür
 Ez berây-ı ‘ıyş bir taqlıddür

Öyle nādâna sen itme iktidâ
 Öyle görür ki olur mı pişvâ

Kendi kendin bilmeyen bî-çâreler
 Ehl-i derde nice eyler çâreler

Öyle nâ-binâ özünden bî-haber
 Gayrının sırrın nice tahtîr ider

Sîretâ dervîş olan şâhib-nazar
 Kimseye hergiz tekâpü mî ider

85 İster iseñ olasın şâhib-kemâl
 Sîretâ dervîş olup ol ehl-i hâl

Fâ’ide

Sözlerim dahl-i meşâyih anlama
 Didügüm gibi degilse diñleme

Çam ol hâdî-i reh-dân-ı Hudâ
 Şâhib-i kudsi-nefes feyz-âşinâ

7 Beyit eksik olduğu için vezin aksamaktadır.

8 Beyit eksik olduğu için vezin aksamaktadır.

Ḳanı ol p̄ir-i kerāmet-ihtivā
Ḥāk-i pāyine anıñ cānım fedā

Ḳanı ol şeyḥ-i velāyet iriser
İdem ednā müyına cānım nişār

90 Ḥāk-i rāhım tūtiyā kıl çeşmiñe
Dāmeni şāyed geçerse destiñe

Ḥıdmetin kıl ol aña kemter gūlām
Feyz alup tā olasın merd-i tamām

Āşinā-yı sırr-ı tevḥīd olasın
İki dünyāda sa‘ ādet bulasın

Tetimme

Bu Ḥaḳīḳat-nāme bir gūlzārdır
Gülleri münkir gözünde ḥārdır

Neylesün inkār iden ehl-i ‘inād
Eylemiş ḥizlānımı ḥālīḳ murād

95 Bu me‘ānī kim beyān itdim saña
Cümlesi ḳavl-i kibār-ı evliyā

Ḳutb-ı Ceylānī Cüneyd ü Bāyezīd
Cümlesi didi budur ḳavl-i sedīd

İbn Fāriż böyle taḥḳīḳ eylemiş
Şāhib-i *Gülşen* daḥı böyle dimiş

Mazhar-ı tevḥīḳ olanlar baḥtiyār⁹
Cān ile olur bu gūlzāra hezār

Ḥātıme

‘Azmiyā bu meşnevī kim söylediñ
‘Ārifāne keşf-i esrār eylediñ

100 Mürşid-i kāmildedir çıḳa bu pend
Gūş iden ‘ārif olursa hūş-mend

Gūş iden bu pendimi āgāh olur
Nefsini hem ‘ārif-i billāh olur

Līk şimdi başkadır ehl-i cihān
Yoḳ durur rāh-ı Ḥudāya reh-revān

9 Metinde “baḳı yĀd” yazılıdır fakat kafiyeden dolayı yukarıdaki şekilde okunmuştur.

Hep esîr-i zîver ü dil-bend-i zer
Ma' rifetden bî-ḥaber çün gāv u ḥar

Vire luḫfundan o Vehhâb-ı muḫîb
Cümleye çeşm-i başîretten naşîb

105 Ḥaḫ buyurmuş ḥaḫlarında fi'l-meşel
Cümlesi en'âm-veş bel hum eḫal10

Ḥâme bunda itdi ḥatm [ile] kelâm
Sa' yini meşkür ide Rabbi'l-enâm

107 Añlamaz 'ilm-i ledünnî nidügin
Nice fehm itsün senüñ bu didügin **Temmet**

Sonuç

Diyarbakırlı Azmî'nin 19. yüzyılda kaleme aldığı öngörülen, günümüze kadar biyografik kaynaklar ve edebiyat tarihlerinde hakkında bilgi bulunmayan *Hakikatnâme* adlı mesnevi, bu çalışma ile gün yüzüne çıkarılmış, kültür ve edebiyat tarihimize yeni bir halka eklenmiştir. Çalışmada Diyarbakırlı Azmî'nin hayatı hakkında kısaca bilgi verilmiş, ardından mezkûr mesnevinin isimlendirilmesi, sebab-i te'lif bölümü, konusu, şekil ve içerik hususiyetleri eserden örneklerle ele alınmış ve incelenmiştir. Mesnevinin bugün bilinen ve Medîne'deki Melik Abdülaziz Kütüphanesi Mektebetü Ömer Hamedân bölümünde yer alan metni ilmî usullerle Latin harflerine aktararak transkribe edilmiştir. Günümüzde edebiyat tarihi araştırmacılarının çalışılacak Arap harfli metin bulma noktasında zorluk çektiklerine dair yaygın bir kanaat vardır. Fakat bu ve buna benzer yeni metinler bir kez daha göstermiştir ki kütüphanelerde çalışılmayı, incelenmeyi bekleyen kültür, sanat ve edebiyat tarihimize dair eserler hâlâ mevcuttur. Bu sebeple yurt içinde ve bilhassa yurt dışında bulunan kütüphanelerin kataloglarının titizlikle incelenmesi, henüz gün görmemiş yeni isimlerin ve eserlerin ortaya çıkmasına vesile olacaktır. Bu noktada edebiyat tarihi araştırmacılarına düşen görev, Türk kültürünü, tarihini, edebiyatını yansıtan eserleri tespit ederek ilmî birer neşrini yapmak ve bu eserleri bilim âleminin istifadesine sunmaktır. Bu çalışmanın da benzer bir gayretin neticesinde ortaya çıktığı ifade edilmelidir.

10 "... hatta (onlar) daha sapkındırlar." Furkan/44.

Kaynaklar

- Adak, Abdurrahman. *Diyarbakırlı Şairler*. İstanbul: Kent Işıkları Yay., 2012.
- Ali Emîrî. *Esâmî-i Şu'arâ-yı Âmid*. (Haz. Galip Güner-Nurhan Güler). Ankara: Anıl Matbaa ve Cilt Evi, 2003.
- Ayan, Gönül. "Anadolu Sahasında Yazılan Bazı "Yusuf u Züleyha" Mesnevilerinde Sebeb-i Telifler". *Turkish Studies*, 4/3, s. 227-272, 2009.
- Duymaz, Mehmet. *Diyarbakırlı Azmî ve Divançesi (İnceleme-Metin-İndeks)*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Erdoğan, Mehtap. "Rüya Tabirine Dair Bir Manzume: Diyarbakırlı Azmî'nin Miftâhu'l-Ma'ânî'si". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research* 5/21, s. 87-105, 2012.
- Kartal, Ahmet. *Doğunun Uzun Hikâyesi Türk Edebiyatında Mesnevî*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yay., 2014.
- Kavruk, Hasan. *Türkçe Mesnevilerde Sebeb-i Telif (Eser Yazma Sebebi)*. Malatya: Özserhat Yayıncılık, 2003.
- Korkusuz, M. Şefik. *Osmanlı Dönemi Diyarbekir Şairleri*. İstanbul: Nurefşan Yay., 2016.
- Kütük, Rıfat; Turan, Lokman. "Mesnevilerin Sebeb-i Te'lif ve Hâtîme Bölümlerini Türk Edebiyatı Tarihi Kaynağı Olarak Okumak". *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları VI Mesnevî: Hikâyenin Şiiri* (Haz. Hatice Aynur vd.). İstanbul: Turkuaz Yay., s. 221-240, 2011.
- Önal, Sevdâ. "Sebeb-i Teliflerdeki Ortak ve Farklı Temalar". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 35, 2007, s. 105-124.
- Tuman, Mehmet Nâil. *Tuhfe-i Nâ'îlî-Divan Şairlerinin Muhtasar Biyografileri* (Haz. Cemal Kurnaz-Mustafa Tatçı). Ankara: Bizim Büro Yay., 1949.
- Ünver, İsmail. "Mesnevî", *Türk Dili Türk Şiiri Özel Sayısı II (Divan Şiiri)*. S. 415-416-417/ Temmuz-Ağustos-Eylül, 1986, s. 430-431.
- <https://dar.kawla.gov.sa/en/node/7385> (Erişim, 12.11.2023)
- <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/azmi-ahmed-diyarbakirli> (Erişim, 14.11.2023).

رسالة حقیقت نامہ لوری الشہرہ حافظ احمد لوری الفصح قریب یکون ان شاء اللہ تعالیٰ

سئل علیہ صامد قلدی ابتدا حکم تنزیله قلدی اقتلا بعد محمد الله رب العالمین فاطمہ سبع مکتوب وزمین
 بس صلوة ایلله سلام زاکین کیم ویرد ان شاء الله اولسون اول ختم رشید فخر عالم اوزر هوران وزمان
 هدی اصحاب والبا تمام روزی شب اولسون صلوة بیلدیک بیان کسب تنظیم رساله تنظیم
 بعد ای عارف دین وادرم طالب عرفان و دانش پرورم ایلم چونکه ادا عاویب سولیم دکله نذر نظمه کسب
 چونکه بودر بوجها انجونیات تنده جانم مستعار اولدی بیلوم انمزد اولدو فلک بوفنادر عاقبت کتم کرم
 بر اولدیم جهرانک ادمه نفی اللع عائد اول عالمه مع غرض بودر که بونقش نظر اهل عرفانه اوله بر یاد کاره
 اولدیک چونکه توفیق خدا شیخ کامل بولدم ایتم اقتلا فر شدم هندی فقیه لاجیه تربیه ایوب حقیق که بکون
 لوری اولدم شعور راه سداد ظاهر اولدی بنده انارشاد فهم قلدی رتبه عرفانی بیلدی بیلدم کچدر رهانی
 بوقیری عصیان اولناری ایتدی هادون طریق قادری کوردی احتیقا تم اول عالی هم دسته ویردی خلافت ناله هم
 قلدی چون غنایت ایلدی راه عرفانه هدایت ایلدی دلدیم بنده بغیض کرد کار بوجها نذر قویم بر یاد کار
 نظم ایلم بر مشنوی نظیر کیم نظریه کورمش میردیزر حکیم منظوری اولرشاد حقه طفری یول بولوب ارشاد
 یافت خیرت اولر سا کلهو بادی وصلت اولدو طالب بلده فطلیک ارشاد ایلر ای جاهه روز شب الهه بو نظمی قویم
 ودران اولر روز شب مشنوی ظاهرا اولر رشید فیض معنوی بوخی یکی جهانه شاه ایره بوخی الهه اگاه ایره
 وارجه هله دوشوب اوله سقیم پیشکا معنده صراط مستقیم کردوشد ار ایوب صحار لری تمیجی جاست و جویم نازی
 کیم حق سکا توجیه ایلدی کیم قلم بو مشنوی سولدی راه حق اولد ابره و هو یه سکا رشید ایر شوب بو مشنوی
 شیخ کاملدر بو نظم جا فقرا بودر ارباب سلوک رخصتا عون حقله بولدی جویم حقا سولیم اکا حقیقت ناولم
 اول ضو ایلد کل بیدار اول نتیجه بر یوانه هفتیار اول سنک ای دلخیز کنج شهادت خادو ضو رشید جهان جهان
 قلدی کورخه تشریف ایلدی کیم نفی قیله من روحی دیدی یو عینک و اریلمین بو عالمی ایتدی سچو دلائل ادبی
 بو جهان چون سن اکا جاسک معش رحمان منزل جهان سکه قدره قادری کور نیلستر بر رخ امکان و واجب الیه
 بو جیه سنک ای کو کل اشرف دارین سنک ای کو کل بو سکا لدیغی ای روشن کهره اولر سن بستر و سگدن بی خبر
 بوسرک عبدال ای قیض نه عهاده و بر صحت ای در همد کلوی کوشه ایتکه اگا اولد سنک نتیجه بر غفلتله کراه اولر سین
 سکا صلیک نذر وصف ایتم اولیا اسرارنی کشف ایتم سر مکتوبی سکا فیهوم ایتم کندو کما حاجتک معلوم ایتم
 نفع اونجی بو سستی کمان ذره کوش اولماز کور زنده بوجها بر نمود و عید نیک سنک سکا کل یوقی اولر کلا سنک
 بیلدیک ای کو کل اس نزله نظر نه سعادت ندره کیرد بقالده و واقف اولسیدک بو ترقی نوا اولدک اول اولور اولر بالرها
 ایلم اولر کل ای نذر نصیر اصلکی کوشه بند بی خبر فرغ باغ لاکانک روح باه سستی ظن ان ای دل جسم خالک
 و غرضه و فکیر بو بدین بو مقصد رجانه اوچ کونلا بوته جای بر داز سنک ای قیض جان بر زمان اولوروی رشید لاکان

Extended Abstract

Mathnawi, which means “two, two-by-two” in the dictionary, is one of the verse forms in which each verse rhymes with each other. The first work written using this verse form in Turkish literature is *Kutadgu Bilig*, which belongs to Yusuf Has Hacip and has written in the eleventh century. After this period, the number of works in the mathnawi genre continued to increase and were written in many genres, containing religious-sufic, epic, moral-instructive, political and humorous. Mathnawis are texts that can be considered as the equivalent of contemporary novel or story-type narrative works in classical Turkish literature.

The biographical works such as tezkire and bibliographies written in different centuries in the history of Turkish literature are the first reference books that provides us with a source for existence of a work. In biographical works, the works written by people about whom information is given are often mentioned briefly or in detail. Apart from the works that we can obtain information about through biographical works or tradition, there are some works that haven't been mentioned in any source for different reasons and have come to light by chance.

One of these works, which was written in the history of Turkish literature and whose existence is unknown until today, is the mathnawi named *Hakikatname*, which was written by Azmi from Diyarbakır and shows religious-sufic characteristics. There is information about Azmi from Diyarbakır in various sources, both about his life and his works. However, his work *Hakikatname*, isn't mentioned in any of the sources that provide information about him. Although it isn't known when the mathnawi was written, based on the information about his life of Azmi from Diyarbakır, it can be suggested that it many have been written when the poet was abroad. The only copy of the work that we have been able to identify today is in the form of two papers in a journal in the Mektebetu Omar Hamedan section of the Madinah Melik Abdülaziz Library. The reason for writing the work is that the poet wanted to leave a memento that would remind people of him after his death. According to the poet's statements, those who read this work will find the right path and thus get closer to Heaven.

In this study, firstly, information about the mathnawi genre will be given and some evaluations and determinations about its place in Turkish literature will be presented. Then, the information in biographical sources about the life of Azmi from Diyarbakır will be given briefly, and then mathnawi named *Hakikatname*, will be discussed in terms of form and content. After discussing the subject of mathnawi, the reason for its writing and style, the transcribed text of the work, which was created with scientific methods, will be given. The transcribed text, prepared according to the methods of the text publication consists of one hundred and seven couplets in total. For this reason, the afore-mentioned work can be classified among the religious-sufic short mathnawis written in classical Turkish literature. One of the important tasks of those working on history of Turkish literature is to bring to light the works that are waiting to be found somewhere. The most important way to do this is to scan various libraries in Turkey and abroad and to identify the works related to Turkish history, culture, and literature in these libraries. Today, even though many researchers have negative opinions about finding subjects and works to be studied, it is estimated that there are hundreds of works waiting to be studied in many libraries. As a result of a similar endeavor, this study aims to make a little contribution to the history of Turkish culture and literature.